

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

ВАЛЮХ Зоя Орестівна

УДК 81'367.622.81'373.611=161.2

**ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКА
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор

Городенська Катерина Григорівна,
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії та граматики української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Сологуб Надія Миколаївна,
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики і культури мови;

доктор філологічних наук, професор
Грещук Василь Васильович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри української мови;

доктор філологічних наук, професор
Олексенко Володимир Павлович,
Херсонський державний університет,
директор Інституту філології та журналістики.

Провідна установа - Запорізький національний університет,
кафедра української мови,
Міністерство освіти і науки України, м. Запоріжжя.

Захист відбудеться “28” лютого 2006 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 при Інституті української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “27” січня 2006 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

І.А. Самойлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку української дериватології особливої актуальності набуває проблема створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів різної частиномовної належності. Розв'язання цієї проблеми можливе лише в межах підходу, що сформувався порівняно недавно і названий у словотворі як основоцентричний, бо він зорієнтований на твірну основу. Цей підхід дає змогу виявити словотвірну потужність слів, що належать до різних частин мови, установити закономірності функціонування сукупностей дериватів, утворених на їхній базі (десубстантивів, деад'єктивів, девербативів, денумеративів тощо), та визначити вплив мовних і позамовних чинників, що регулюють реалізацію твірними основами закладених системою мови дериваційних можливостей.

Універсальним засобом установлення дериваційного потенціалу різних лексико-семантичних груп у межах тієї чи тієї частини мови є словотвірна парадигма – комплексна системотвірна одиниця, яку формують сукупності дериватів, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом. Уведення до словотвірної теорії поняття словотвірної парадигми уможливило визначити словотвір як упорядковану за певними принципами систему, а не як просту сукупність похідних одиниць.

Дослідження словотвору з опертям на твірну основу потребує вичерпного аналізу дериваційних можливостей усіх частин мови, оскільки аналіз спільних особливостей та відмінностей у реалізації словотвірного потенціалу цілих лексико-граматичних класів, а в їхніх межах – лексико-семантичних груп сприяє створенню типології словотвірних парадигм.

В українському мовознавстві відома спроба створити типологію словотвірних парадигм. Першою монографічною дериватологічною працею основоцентричного спрямування стала розвідка В.В. Грещука “Український відприкметниковий словотвір” [1995]. У ній проаналізовано структуру конкретних і типових словотвірних парадигм, що засвідчують реалізацію дериваційного потенціалу різних лексико-семантичних груп якісних прикметників української мови. Унаслідок вивчення словотвірних можливостей цих прикметників були з'ясовані важливі питання про формування словотвірних значень відприкметникових похідних та про вживання тих словотворчих засобів, у яких ці значення зреалізовано. В.В. Грещук спостеріг, що структура словотвірної семантики українських деад'єктивів демонструє їхню залежність від можливостей дериваційно-значенневих трансформацій вершинного прикметника, а реалізація словотвірних потенцій конкретних прикметників суттєво відмінна за повнотою і типами деривації.

Схему аналізу та методик систематизації й класифікації фактичного матеріалу, запропоновану В.В. Грещуком, використано в деяких працях молодих дослідників, зокрема для вивчення дериваційної поведінки окремих лексико-семантичних груп дієслів (І.Ф. Джочка, Н.М. Пославська) та деяких груп іменників (О.Д. Микитин, О. Скварок, Р. Бачкур). Проте ці дослідження не подають вичерпної типологічної характеристики словотвірних парадигм згаданих класів твірних слів, вони є лише фрагментом у майбутній типології українського словотвору. Повного обстеження основних типів словотвірних парадигм іменника, який має особливий статус у частиномовній ієрархії, в українському мовознавстві досі немає. Основоцентричний підхід до вивчення відіменникового словотвору сприяє цілковитому охопленню іменників, що становлять найпотужнішу словотвірну базу.

Актуальність теми пропонованого дослідження зумовлена об'єктивною потребою вивчити дериваційний потенціал іменників в українській мові, установити структурно-семантичні типи їхніх словотвірних парадигм, узагальнити словотвірні парадигми окремих іменників та виявити типові словотвірні парадигми всіх лексико-семантичних груп, на основі яких можна створити словотвірну парадигматику іменника.

Іменник як центральна частина мови становить ядро дериваційної бази українського словотвору. Він має розвинену морфологічну структуру та великі можливості для поповнення словотвірного складу. Його словотвірна парадигма є своєрідною, відмінною від словотвірних

парадигм дієслова та прикметника, що зумовлено, зокрема, розмаїттям категорій, які конкретизують предметність у термінах особи/неособи, конкретності/абстрактності, виконавця дії/її адресата, та словотвірною структурою.

Вивчення сутнісних характеристик іменника як вихідної одиниці з погляду його словотвірної поведінки дає змогу встановити значні релевантні відмінності у використанні способів і засобів словотворення, у типології словотвірних значень відіменникових дериватів, зумовлених категорійними властивостями цього лексико-граматичного класу.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота пов'язана з плановою темою “Грамматика сучасної української літературної мови”, над якою працюють у відділі історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України. Вона входить також до комплексної теми “Слово і його системні зв'язки в мові й мовленні”, яку опрацьовують члени кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є створення типології відіменникового словотворення на основі словотвірних парадигм, вершинне слово яких репрезентує цілу лексико-семантичну групу іменників.

Для реалізації поставленої мети розв'язано такі конкретні **завдання**:

- 1) обґрунтовано концептуальні засади визначення словотвірної парадигми як класифікаційної одиниці основоцентричної дериватології;
- 2) визначено основні параметри словотвірної парадигми;
- 3) проаналізовано словотвірну парадигму в контексті морфологічної та синтаксичної дериваційної парадигми;
- 4) виокремлено лексико-семантичні групи іменників, що слугують узагальненим репрезентантом вершинного слова типової словотвірної парадигми;
- 5) встановлено структурні типи словотвірних парадигм лексико-семантичних груп іменників на основі частиномовної належності їхніх дериватів;
- 6) визначено інвентар дериваційних формантів, що експлікують словотвірні значення відіменникових дериватів у межах кожної зони;
- 7) проаналізовано глибину семантичних позицій відіменникових словотвірних парадигм;
- 8) простежено вплив мовних і позамовних чинників на дериваційну поведінку іменників;
- 9) виявлено відмінності в компонентному складі однотипних словотвірних парадигм;
- 10) систематизовано іменники з нульовою словотвірною парадигмою;
- 11) встановлено характерний для кожної лексико-семантичної групи іменників структурний тип словотвірної парадигми;
- 12) визначено співвідношення між структурними типами словотвірних парадигм іменника;
- 13) запропоновано типологічну характеристику словотвірної парадигматики іменника.

Об'єктом дослідження є конкретні й типові словотвірні парадигми іменників одинадцяти лексико-семантичних груп, які виокремлено, зважаючи на їхню лексичну та граматичну семантику, фонеморфемну структуру, прагматичні параметри й походження. Це – назви осіб за професією, соціальним станом та званням, внутрішніми ознаками, внутрішніми або зовнішніми ознаками, територіальною ознакою, етнічною та національною належністю, ідейними переконаннями і належністю до певних суспільно-політичних, релігійних, філософських, наукових та інших течій, найменування осіб як носіїв індивідуального входження, назви рослин, знарядь та засобів дії, іменники з локативним значенням.

Предметом дослідження є систематизація типових словотвірних парадигм іменників за кількісним та якісним складом їхніх частиномовних зон.

Методи дослідження. Специфіка досліджуваного об'єкта зумовила використання в дисертації відповідних **методів**. Як основний застосовано описовий метод, реалізації якого

сприяли методики компонентного, трансформаційного та функціонально-транспозиційного аналізу. Частково використано прийоми квантитативного методу.

Джерела фактичного матеріалу. Дослідження ґрунтується на відіменникових дериватах, згрупованих у словотвірні парадигми за лексико-семантичною спільністю їхніх вершинних іменників. Фактичний матеріал – понад 30 тисяч одиниць – дібрано зі Словника української мови в 11-ти томах [1970 – 1980], Словаря української мови в 4-х томах за редакцією Бориса Грінченка [1996 – 1997], Кореневого гніздового словника української мови Є.А. Карпіловської [2002], Великого тлумачного словника сучасної української мови [2001] та Великого тлумачного словника сучасної української мови (з додатками і доповненнями) [2005], відповідальний редактор В.Т. Бусел. Ілюстративний матеріал дібрано з творів художньої літератури та з публіцистичних текстів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві встановлено типові словотвірні парадигми цілих лексико-семантичних груп іменників, на основі яких створено словотвірну парадигматику іменника; обґрунтовано виокремлення зон парадигми за частинимовною належністю дериватів; виділено структурні типи словотвірних парадигм залежно від кількості таких зон; з'ясовано специфіку словотвірної поведінки різних лексико-семантичних груп іменників, зумовлену їхньою лексичною та граматичною семантикою, фонеморфемною структурою, їхнім походженням і поширенням у мовленні; визначено основні мовні та позамовні чинники, що впливають на дериваційний потенціал вершинних слів парадигми; виявлено групи іменників української мови з нульовою словотвірною парадигмою, указано на причини, що унеможливають творення від них похідних одиниць.

Теоретичне значення дослідження полягає у розбудові концепції словотвірної парадигматики іменника в українській мові. Запропонований парадигматичний принцип словотвірної типології сприяє розв'язанню важливого завдання основоцентричної дериватології – створенню словотвірної парадигматики сучасної української мови. Узагальнення структурно-семантичних ознак відіменникових словотвірних парадигм збагачують новими відомостями теоретичну дериватологію, формують наукові засади для комплексного вивчення словотвірної спроможності інших лексико-граматичних класів слів, виявляють національну специфіку парадигмотворення. Висновки виконаного дослідження можуть прислужитися також для подальших наукових пошуків у галузі порівняльно-типологічного мовознавства та словотвору сучасної української мови.

Практичну цінність виконаної роботи визначає передусім те, що висунуті й обґрунтовані в ній засади створення типології словотвірних парадигм іменника можуть бути використані в теоретичних дослідженнях із словотвору сучасної української мови. Установлені типові словотвірні парадигми іменника сприятимуть розв'язанню завдань словотвірного синтезу. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані для написання підручників та навчальних посібників із словотвору. Зібраний матеріал прислужиться в лексикографічній практиці для укладання гніздового словотвірного словника або ж словника словотвірних парадигм української мови. Одержані результати можна використати і для спецкурсів та спецсемініарів.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дослідження викладено в наукових доповідях на міжнародних (Полтава, 1998; Дніпропетровськ, 1999; Полтава, 2000; Харків, 2001; Ялта, 2001; Луцьк, 2001; Полтава, 2003; Ялта, 2003; Одеса, 2003; Харків, 2004; Полтава, 2004) і всеукраїнських (Полтава, 2000; Полтава, 2001; Івано-Франківськ, 2002; Луцьк, 2002; Донецьк, 2002; Київ, 2003; Дніпропетровськ, 2003; Полтава, 2003; Херсон, 2004; Донецьк, 2005) конференціях, а також щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і студентів Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1999–2005).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено в 35 друкованих працях, серед яких монографія “Словотвірна парадигматика

іменника в українській мові” і 23 статті, опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списків скорочень, лексикографічних джерел та використаної літератури (437 позицій). Повний обсяг дисертації – 395 стор. комп'ютерного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, предмет, об'єкт та методи дослідження, сформульовано його мету і завдання, схарактеризовано джерела фактичного матеріалу, указано на зв'язок теми дисертації з науковою проблематикою установи, у якій її виконано, подано форми апробації, зазначено кількість публікацій, у яких викладено загальну концепцію, теоретичні й практичні результати дослідження.

У **першому розділі** *“Теоретичні проблеми словотвірної парадигматики”* проаналізовано основні підходи до витлумачення поняття словотвірної парадигми, визначено авторську позицію в його трактуванні, окреслено основні параметри словотвірної парадигми, виокремлено типи парадигм за ознакою протяжності, схарактеризовано особливості словотвірної парадигми в контексті морфологічної та синтаксичної дериваційної парадигм.

Вивчення словотвору як особливої, ієрархічно впорядкованої системи мови протягом останніх десятиліть ґрунтується на одній із фундаментальних ідей лінгвістики ХХ століття – парадигматичних зв'язках мовних одиниць.

Поняття парадигми в теорії словотвору є відносно новим. Його використовували спочатку в морфології як зразок, схему словозміни, сукупність усіх морфологічних форм слова. Наслідком інтенсивних пошуків вияву системності мови на всіх її структурних рівнях та ізоморфізму мовних рівнів стало застосування цього морфологічного поняття в різних галузях мовознавчої науки, зокрема у фонології, лексикології, синтаксисі та словотворі.

Широке використання поняття парадигми в дериватології зумовлене основоцентричним підходом, що ґрунтується на системних дериватологічних дослідженнях, які враховують роль і функціональне навантаження основи твірного слова як засобу виявлення типології словотвору. Виокремлення словотвірної парадигми поряд із парадигмою словозмінного типу дає змогу повніше проаналізувати складну організацію словотвірного рівня мови, а також пояснити цю складність не тільки особливими функціями словотвору, а й різноманітними зв'язками його з іншими рівнями мовної системи.

Парадигму в словотворі витлумачують неоднозначно. У визначенні її сутності в сучасному мовознавстві відомі різні підходи.

Основним із них є той, що визначає словотвірну парадигму як сукупність похідних одиниць, утворених від тієї самої основи на одному ступені деривації (Е. Хемп, Л. Дюрович, В.В. Лопатін, О.А. Земська, В.В. Грещук та ін.). Згідно з таким визначенням ця комплексна одиниця є складником словотвірного гнізда.

Відома спроба кваліфікувати словотвірну парадигму і як ланцюжок спільнокореневих дериватів, у якому кожне похідне слово виступає твірним для наступного (В. Стракова), або як сукупність словотвірних моделей (В.М. Мигирін).

Поширений також семантичний критерій визначення словотвірної парадигми (Р.З. Мурясов, Р.С. Манучарян, Г.П. Циганенко, К. Бузашіова). Його представники поняття словотвірної парадигми тісно пов'язують із поняттям словотвірної категорії. Р.С. Манучарян, зокрема, визначаючи словотвірну парадигму як комплекс словотвірних значень, пропонує вважати її словотвірно-семантичною. Словацька дослідниця К. Бузашіова клас слів, від яких утворюються похідні одиниці з однаковим категорійним значенням, називає “словотвірною відміною”.

Дехто з дослідників (Г.С. Зенков, І.Г. Галенко) в основу виокремлення словотвірної парадигми кладе критерій спільності похідних слів у межах одного способу творення (префіксації, суфіксації, конфіксації). Таке обмеження словотвірної парадигми одним способом творення значно збільшує кількість словотвірних парадигм, що ускладнює можливості системного опису дериваційної системи.

Прихильник так званого поліпарадигмального підходу О.Г. Ликов стверджує, що словотвірна парадигма – це сукупність дериватів із тим самим спільним компонентом – твірною основою чи формантом. А оскільки кожна похідна одиниця містить твірну основу і формант, то вона входить одночасно до двох словотвірних парадигм. Інший представник цього підходу Ш.С. Сафаров розмежовує парадигматику елементарних словотвірних одиниць (твірних основ і формантів) та парадигматику конструктивних одиниць – твірних слів.

Зважаючи на специфіку словотвору, суть якої полягає передусім у тому, що з усіх мовних підсистем саме він слугує відображенню номінативної діяльності людини, забезпечуючи функціонування особливих одиниць номінації – похідних слів, найперспективнішим у вивченні словотвірної парадигматики вважаємо напрямок, представлений працями О.А. Земської та В.В. Грещука. Словотвірну парадигму тут кваліфікують як комплексну одиницю, що являє собою особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами. Запропоноване витлумачення, по-перше, найбільш ізоморфне поняттю парадигми в морфології; по-друге, на його основі можливе комплексне дослідження дериваційного потенціалу слів різної частиномовної належності та встановлення словотвірних значень, властивих дериватам, твірні яких репрезентують ту саму лексико-семантичну групу; по-третє, воно дає змогу з'ясувати ступінь впливу чинників, що зумовлюють дериваційну поведінку вершинних слів парадигми, і який інвентар словотворчих формантів властивий різним класам твірних слів.

До основних параметрів словотвірної парадигми належать її протяжність і глибина семантичної позиції. Протяжність зумовлюють зони дериватів, кожна з яких охоплює похідні слова тієї самої частиномовної належності та словотвірні значення, експлікаторами яких в дериватах є різні словотворчі засоби. Глибину словотвірної парадигми формують структурно різнотипні похідні одиниці в межах одного словотвірного значення. За ознакою протяжності словотвірні парадигми бувають нульовими, однозонними, двозонними, тризонними, чотиризонними та п'ятизонними.

У дериватології розрізняють два види словотвірних парадигм – конкретні й типові. Конкретна словотвірна парадигма – це одиниця плану змісту й засобів його вираження, яка охоплює всі похідні слова, утворені на першому ступені деривації, або безпосередньо від нього. Кожен член конкретної словотвірної парадигми відрізняється від вихідного слова якимсь семантичним компонентом, уведеним словотворчим засобом, здебільшого суфіксом. Між собою члени конкретної словотвірної парадигми перебувають у відношеннях кодеривації, тобто вони є семантично рівноправними величинами, пов'язаними не безпосередньо, а опосередковано, через семантику твірного слова. Конкретні словотвірні парадигми слів однієї лексико-семантичної групи не завжди є однорідними щодо їхнього кількісного і якісного складу. Це зумовлено наявними в мові формально-семантичними, стилістичними та іншими обмеженнями. Типову словотвірну парадигму виводять із тих семантичних позицій, які містить конкретна парадигма кожного слова, що входить до складу певної лексико-семантичної групи.

Особливості парадигматики словотвору досить помітні на тлі морфологічної та синтаксичної парадигматики, оскільки морфологія, словотвір та синтаксис перебувають у тісній взаємодії як три рівні граматичної системи. Морфологічна, словотвірна та синтаксична дериваційна парадигми мають багато спільного. Подібність між ними полягає передусім у

тому, що ці парадигми становлять своєрідні класифікаційні ряди, схеми породження, або деривації, вторинних одиниць з однієї вихідної одиниці.

Спільним для словотвірної та словозмінної парадигм є наявність у їхній структурі двох частин: постійної, яка об'єднує всі компоненти парадигми, та змінної, у якій компоненти парадигми розрізняються і протиставляються. Постійними елементами обох парадигм є основа (твірна чи граматична), змінними – дериваційні чи словозмінні (формотворчі) афікси. В основі структурування словотвірної та словозмінної парадигм лежить протиставлення значень: у морфології словозмінних граматичних значень, у словотворі – словотвірних (дериваційних) значень. Подібність словотвірної та словозмінної парадигм ґрунтується також на здатності їхніх компонентів до чергування залежно від синтаксичної позиції. Словозмінна парадигма – це набір словоформ тієї самої формотворчої основи, що реалізують її граматичні потенції, закладені системою мови. Словотвірна парадигма – це комплексна дериваційна одиниця, складниками якої є похідні тієї самої твірної основи, що реалізують її дериваційні потенції.

Відмінності між словотвірною та словозмінною парадигмами полягають передусім у тому, що словотвірній парадигмі властива, з одного боку, нестандартність її компонентів і менша регулярність порівняно зі словозмінною, а з другого – твірна основа вільна у виборі афіксальної морфеми в процесі творення дериваційних рядів. Такого вільного вибору немає у словозмінній парадигмі. Основними ознаками словотвірної парадигми є частиномовна спільність твірного слова та різна частиномовна належність дериватів – членів парадигми, їхня семантична незалежність, необов'язковість постійного набору словотвірних значень та залежність її дериваційного наповнення від структурно-семантичної і граматичної сутності вихідного слова парадигми. Структуру морфологічної парадигми зумовлює не лише належність вихідного слова до якоїсь частини мови, а й набір властивих цій частині мови граматичних категорій. Членами словозмінної парадигми є форми того самого слова, що розрізняються не лексичними, а граматичними значеннями. Морфологічна парадигма містить фіксовану кількість членів, тобто її репрезентують закриті ряди словоформ. Отже, словотвірна парадигма поступається словозмінній ступенем стандартності й регулярності її складників.

Ізоморфізм між парадигмою в словотворі та синтаксичною дериваційною парадигмою полягає в тому, що словотвірна парадигма відображає дериваційну спроможність як окремих слів, що належать до різних частин мови, так і окремих лексико-семантичних груп у межах якоїсь конкретної частини мови, синтаксична дериваційна парадигма – дериваційну спроможність базової синтаксичної одиниці, яка перебуває у відношеннях синтаксичної похідності з іншими її членами. Ознакою подібності обох парадигм є наявність у їхній структурі двох видів дериватів: модифікаційних і транспозиційних, а також те, що вони не мають постійного дериваційного наповнення. Нестандартність їхніх складників залежить від багатьох чинників, одним із яких у словотвірній парадигмі є граматичне значення твірного слова та особливості його лексичної семантики, у синтаксичній дериваційній парадигмі – якісний набір семантем та лексичне наповнення спільних компонентів. Відмінності між словотвірною і синтаксичною дериваційною парадигмами зумовлені передусім специфічними особливостями системної організації синтаксичного рівня мови, а також багатовимірністю його основної одиниці-конструкції, якою є речення. Словотвірну парадигму формують здебільшого похідні одиниці, що містять афікс (префікс, суфікс, конфікс тощо), тому вони структурно й семантично складніші, ніж їхні твірні слова. Формальна похідність синтаксичних одиниць виявлена в спрощенні, а не в ускладненні формально-граматичної структури базового речення.

Порівняння морфологічної, словотвірної та синтаксичної дериваційної парадигм дає підстави констатувати, що слово і речення можуть входити до таких рядів співвідношень, які засвідчують системність морфологічного, словотвірного та синтаксичного рівнів мови.

У другому розділі *“Тризонні словотвірні парадигми іменника сучасної української літературної мови”* виокремлено основні лексико-семантичні групи іменників, які слугують

узагальненим репрезентантом вершинних слів типових тризонних словотвірних парадигм, з'ясовано семантичну специфіку кожної лексико-семантичної групи іменників та встановлено характерний для кожної з них структурний тип словотвірної парадигми, виявлено розбіжності в компонентному складі однотипних словотвірних парадигм, визначено потенціал словотворчих засобів та проаналізовано їхню функціональну взаємодію, указано на основні мовні та позамовні чинники, що впливають на дериваційну поведінку вершинних іменників.

Іменники – назви осіб за професією, постійним або тимчасовим видом заняття за своїми структурно-семантичними та дериваційними ознаками становлять окрему групу, що охоплює здебільшого віддієслівні та відіменникові утворення. Кількісно переважають віддієслівні іменники, проте спільною властивістю обох підгруп є суфіксальна реалізація семантико-синтаксичної функції суб'єкта дії. Розрізняються вони насамперед тим, що відіменникові найменування діяча не експлікують предикат дії базової реченнєвої структури. Віддієслівні та відіменникові назви осіб за професією мають однакові можливості щодо творення похідних, пор.: *пекар* → *пекарка, пекарник, пекарчук, пекарівна, пекарство, пекарний, пекарський, пекарити, пекарювати*; *косар* → *косарик, косарів, косарський, косарювати*; *вівчар* → *вівчариха, вівчарик, вівчаренко, вівчарівна, вівчарство, вівчарня, вівчарний, вівчарський, вівчарити, вівчарювати*; *кобзар* → *кобзарство, кобзарів, кобзарський, кобзарювати* та ін. Їхня типова словотвірна парадигма представлена стандартним набором похідних іменників, прикметників та дієслів, що сформували її субстантивну, ад'єктивну та дієслівну зони.

Специфіку субстантивної зони назв осіб за професією становить наявність великої кількості модифікаційних дериватів. Модифікаційне словотвірне значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником”, на вираженні якого спеціалізується низка словотворчих суфіксів, основним з-поміж яких є суфікс *-к-*, зумовлене власне-граматичною особливістю – належністю твірного іменника до чоловічого роду, напр.: *бандурист* → *бандуристка*, *квітникар* → *квітницарка*, *учитель* → *учителька*, *жнець* → *жниця*, *сторож* → *сторожиха*, *поет* → *поетеса* та ін. Водночас, незважаючи на високий ступінь регулярності цього модифікаційного словотвірного типу, від деяких найменувань осіб за професією не можна утворити деривати із значенням жіночої статі. До них належать іменники *кобзар, коваль, швець, ловець, стрілець, бортник, гірник* та ін., що спричинено соціальною диференціацією суспільства, зокрема тим, що в кобзарстві, ковальстві, шевстві, ловецтві, бортництві були зайняті лише чоловіки. Перешкодою для утворення дериватів з модифікаційним значенням особи жіночої статі від деяких іменників – найменувань осіб за професією може бути наявність у лексичній системі української мови слова з іншим лексичним значенням, омонімічного тому, яке мало б утворитися. Саме з цієї причини немає співвідносних з іменниками – назвами осіб чоловічої статі *пілот, косар, жнивар, молотар, вівчар* і под. найменувань осіб жіночої статі із суфіксом *-к-*, бо *пілотка, косарка, жниварка, молотарка, вівчарка* вже функціонують у мові з неособовими значеннями, пор.: *пілотка* – “літній формений головний убір у деяких військовослужбовців”; *молотарка* – “машина для обмолочування сільськогосподарських культур”; *вівчарка* – “назва породи собак, яку використовують здебільшого для охорони отари овець, складів” та ін.

До модифікаційних утворень належать так звані збірні іменники, що наповнюють субстантивну зону словотвірної парадигми найменувань осіб за професією, постійним або тимчасовим видом діяльності. Найактивнішу участь в утворенні цих дериватів бере суфікс *-ств-/цтв-*. Малопродуктивний суфікс збірності *-н'-* має дещо негативний відтінок суб'єктивної оцінки на відміну від стилістично нейтрального форманта *-ств-/цтв-*. Пор.: *Зворушливою піснею “Вчителько моя” А. Малишко низько вклонився всьому вчительству за його многотрудну роботу* (А. Малишко); *Через неї не раз мене брала на глузи пастушнях* (О. Гончар). Спеціалізовані на вираженні модифікаційного значення збірності суфікси, приєднуючись до іменникових твірних основ, змінюють їхню граматичну ознаку – переводять

із лексико-граматичного класу іменників чоловічого роду до класу слів відповідно середнього та жіночого роду.

Група дериватів субстантивної зони зі значенням недорослості, різновидами якого є “дочка особи, названої твірним іменником”, “син особи, названої твірним іменником”, “син за заняттям батька”, “учень особи, названої твірним іменником”, напр.: *ковалівна, коваленко, ковальчук; кравцівна, кравченко, кравчук; крамарівна, крамаренко, крамарчук; мельниківна, мельниченко, мельничук*, не поповнюється новими словами, бо словотвірні типи із згаданим словотвірним значенням у сучасній українській літературній мові втратили свою продуктивність. У конкретних словотвірних парадигмах найменувань осіб за професією, що з’явилися пізніше, немає таких структурних типів дериватів із значенням недорослості.

Десубстантиви, що виражають словотвірне значення “заняття, ремесло особи, названої твірним іменником”, належать до від’ємно-мутаційного типу дериватів. Ці іменники набули узагальнено-абстрактного значення, яке експлікує суфікс *-ств/-цтв-*. Напр.: *Коли я закінчив чотирирічку, батько вирішив віддати мене в науку до глухого і скаженого шевця. Моя мати муром стала між мною і шевством* (М. Стельмах); *Він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, до стельмаства, до пасічництва і садівництва* (І. Франко); *Коли б йому хтось колись запропонував змагатися з дівчиною в стрілецтві, він посміявся б і взяв би те за злий жарт* (Іван Багряний).

Лексичною семантикою вершинних іменників зумовлена в субстантивній зоні семантична позиція “місце, приміщення, пов’язане з особою, названою твірним іменником”. Деривати із цим словотвірним значенням послідовно утворюються від найменувань осіб за професією: *бондарня, дігтярня, столярня, конюшня, мідярня, перукарня* та ін.

Ад’єктивну зону наповнюють деривати, що репрезентують семантичні позиції: “такий, що належить особі, яку називає твірний іменник”, “такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник”, “призначений для особи, яку називає твірний іменник”, “властивий особі, яку називає твірний іменник”. Основним виразником словотвірних значень прикметників є продуктивний словотвірний суфікс *-ськ-*. Пор.: *На городах ще вилежується туман, десь біля бондарської криниці його розкльовують півні* (М. Стельмах); *Гончарські печі заросли хвоцем* (Л. Костенко); *Коли він виходить із садка на наш гомін, ще здаля на ходу знімаючи пасічницький каптур, то найперше кидає лагідний погляд на свою улюбленичку* (О. Гончар); *Деколи до нього навідується і Роман-степовий, головний “бджолиний отаман”, разом вони тоді радяться, схилившись над вуликом, обмірковуючи щось своє, бджолярське* (О. Гончар).

Дериваційне та семантичне наповнення дієслівної зони типової словотвірної парадигми найменувань осіб за професією зумовлюють семантико-синтаксичні зв’язки твірного іменника. Основною умовою перетворення іменників у дієслова із словотвірним значенням “бути тим, хто названий твірним іменником” є їхня здатність уживатися в типовій для цієї частини мови формально-синтаксичній позиції присудка, пор.: *він – лісник → лісникує; він – кравець → кравцює; він – поштар → поштарює; він – учитель → учителює; він – пекар → пекарює, пекарить* та ін. У межах цього словотвірного значення функціонують деякі паралельні спільноосновні дієслова з різними суфіксами.

Лексико-семантична група *найменувань осіб за їхнім станом та званням у суспільстві* об’єднує непохідні та похідні, здебільшого суфіксальні, іменники, що їх активно використовують у словотвірних процесах. Це зумовлено тим, що згадана лексико-семантична група іменників здавна належала до найчисленніших, вирізнялася в українській мові постійним оновленням її складу у зв’язку зі зміною суспільно-політичного життя носіїв мови. Загальна модель мотивувального значення найменувань осіб за соціальним станом та званням постає в трьох варіантах залежно від напрямку мотиваційних відношень: “іменник → іменник”, “іменник → прикметник”, “іменник → дієслово”.

Субстантивну зону типової словотвірної парадигми представлено регулярними й нерегулярними суфіксальними, зрідка префіксальними і префіксально-суфіксальними дериватами. З-поміж них кількісно переважають іменники, що виражають модифікаційні

словотвірні значення: ”особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником”, “демінутивність”, “аугментативність”, “збірність”: *бурлачка, заробітчанка, злидарка, сотничка; злидарча, наймитча, наймиточок, лейтенантик, бурлаченько; злидарюга, наймитюга; бурлацтво, лицарство, козацтво* та ін. Характерно, що в межах однотипних модифікаційних словотвірних значень дериватів взаємодіють синонімічні суфікси *-ок-* та *-еньк-*; *-чик-* та *-оньк-*; *-ищ-*, *-иськ-* та *-уг-/-юг-*; *-ищ-*, *-иськ-* та *-аг-/-яг-*; *-ств-/-цтв-* та *-н'-*; *-ств-/-цтв-*, *-в-* та *-от-*; *-ств-/-цтв-* та *-от-*, пор.: *приймак* → *приймачок, приймаченько; гетьман* → *гетьманчик, гетьманонько; козак* → *козчище, козачисько, козарлюга; парубок* → *парубчище, парубчисько, паруб'яга; козак* → *козацтво, козачня; пан* → *панство, панва, панота; парубок* → *парубоцтво, парубота* й под. Ці похідні одиниці визначають глибину модифікаційної семантичної позиції в парадигмі.

Лексико-словотвірне значення “дружина особи, яку називає твірний іменник” найчастіше передають суфікси *-их-* та *-ш-*, пор.: *гетьманиха, гетьманша, головиха, старостиha, сотничиха, генеральша* та ін., хоч ці утворення вживають і в суто модифікаційному значенні “особа жіночої статі” або можуть поєднувати обидва ці значення.

Особливості творення прикметників від іменників – найменувань осіб за професією та чинники, що стимулюють функціонування в мові цих дериватів, поширюються і на прикметники, які формують кількісний і якісний склад ад’єктивної зони типової словотвірної парадигми назв осіб за соціальним станом та званням. Це зумовлено тим, що твірні основи іменників першої і другої групи мають спільну категорійну семантику – вони належать до категорії особи. Саме особова семантика є тим визначальним чинником, який окреслив спільні межі словотвірних значень прикметників. Пор.: – *Попроси перейти в мою сотницьку хату, помози влаштуватися* (П. Загребельний); *А сам [Богдан] уже думав: що то за влада настане тепер – гетьманська чи полковницька* (П. Загребельний); *У багатьох хатах великим постом шили матері бурлацькі торби своїм синам та дочкам у дорогу* (О. Гончар); *Професійна офіцерська гоноровитість раптом прокинулася, заговорила в ньому* (О. Гончар).

Дієслівну зону сформували десубстантиви, яким властиво виражати три словотвірні значення. Найбільша кількість дієслів має словотвірне значення “бути тим, на кого вказує особа, названа твірним іменником, або робити те, що властиве такій особі”. Його передають суфікси трьох словотвірних типів, а саме: *-ува/-юва-* (*наймитувати, сотникувати, гетьманувати, прикажчикувати, козакувати, володарювати*), *-и-* (*воєводити, господарити, княжити*) та *-ствува-* (*опікунствувати, диктаторствувати, губернаторствувати*).

Другу семантичну позицію в дієслівній зоні представлено значеннями “перетворювати на того, хто названий твірним іменником” та “уподібнюватися до того, хто названий твірним іменником”, які виражають деривати, утворені відповідно префіксально-суфіксальними словотвірними типами: (*покуркулити, покріпачити, обюрократити*) та префіксально-суфіксальними і префіксально-суфіксально-постфіксальними словотвірними типами (*зміщаніти, окуркулитися, обюрократитися, оміщанитися, зміщанитися, зашляхтитися*).

Третю семантичну позицію “перебувати в певному соціальному стані, поводити себе так, як визначено твірним іменником” наповнюють дієслова, сформовані за словотвірними типами із суфіксом *-и-* (*кріпачити, біднячити, злидарити*) та *-ува/-юва-* (*приймакувати, злидарювати*).

З огляду на лексико-словотвірне наповнення дієслівна зона словотвірної парадигми найменувань осіб за соціальним станом та званням є мікросистемою дериватів, протяжність якої визначають властиві їм словотвірні значення, а глибину місця – структурно різнотипні дієслова у межах того чи того словотвірного значення, пор.: *злидарювати, злидарити; парубкувати, парубочити; князювати, княжити; жебракувати, жебрачити; зміщанитися, оміщанитися, зміщаніти*.

Із-поміж чинників, що зумовили словотвірну поведінку згаданих іменників, крім мовних, важливу роль відіграють позамовні – їхня давність функціонування та широке вживання в мові, а також значущість особи, яку називає твірний іменник, у суспільстві на певному етапі його розвитку.

Дериваційне та семантичне наповнення типової словотвірної парадигми **найменувань осіб за внутрішніми ознаками** залежить передусім від фразеологічності семантики іменників як твірних слів – наявності в їхньому лексичному значенні так званих семантичних нарощень, що не мають формального вираження. Їхню дериваційну поведінку визначають також функціонально-стилістичні особливості, зокрема негативно-оцінне забарвлення: *гультяй* → *гультяйка*, *гультяйчик*, *гультяйце*, *гультяйство*, *гультяйський*, *гультяювати*; *ледар* → *ледарка*, *ледарюга*, *ледарство*, *ледарський*, *ледаркуватий*, *ледарювати*; *штукар* → *штукарка*, *штукарня*, *штукарство*, *штукарський*, *штукарювати* та ін.

Субстантивну зону формують похідні одиниці з модифікаційними словотвірними значеннями особи жіночої статі та збірності. Утворення демінутивів та аугментативів обмежує те, що в структурі вершинних іменників наявні словотворчі суфікси, які, поєднуючись із негативно маркованими твірними основами, утворюють оцінні іменники, що називають носіїв негативних внутрішніх якостей. Лише зрідка зменшено-емоційні суфікси нейтралізують негативний предметно-логічний зміст твірних основ іменників і створюють позитивний тон висловлення, пор.: – *А хто повірить такому брехунцю? Що, може, скажеш, що сама попада аж на покуття посадила тебе?* (М. Стельмах); – *Ой синочку, порадишчу. Ой де ж ти був, мій зрадничку. Як в бік мене улучено... І топтано, і палено* (О. Олесь).

Одну семантичну позицію – “властивість особи, її стан, спосіб поведінки, риса характеру” – у субстантивній зоні типової словотвірної парадигми найменувань осіб за внутрішніми ознаками посідають деривати з від’ємно-мутаційним значенням, до яких належать іменники *баламутство*, *бешкетництво*, *звідництво*, *зрадництво*, *інтриганство*, *ледарство*, *боягузтво*, *дуренство*, *скупарство*, *шахрайство* та ін., напр.: ***Баламутство***, *злоба*, *кривда – все, як хрест отой, розтане* (Д. Павличко); *Не кажуть правди тим, хто помирає, ні тим, хто у дуренство впав безкрає* (Д. Павличко).

Ад’єктивну зону структурують прикметники з відносним значенням на **-ськ-(-ий)/-цьк-(-ий)** та десубстантиви, що реалізують словотвірне значення “схильний до певного способу поведінки”, на **-уват-(-ий)/-юват-(-ий)**, зумовлене лексичною семантикою твірного іменника. Саме вона є визначальним чинником і в формуванні словотвірного значення “уподібнюватися за якими-небудь ознаками або дією до того, хто названий твірним іменником” у дієсловах із суфіксом **-ува-/юва-**. Напр.: *Твій герб, відступнику Яремо, в віках чорнітиме окремо. Не княжим знаком, не орлом, – твоїм відступницьким тавром* (Л. Костенко); *Дивакуватий кравець навіки розпроцався з нашим білим і без кінця загадковим світом* (М. Хвильовий); *А сам коронний стражник Лац далі собі розбишакує та збиткується над нами* (П. Загребельний). Дієслова із суфіксом **-нича-**, які поширилися в українській мові під впливом російської, вилучено з ужитку, бо вони суперечили словотвірним та лексичним нормам сучасної української літературної мови. Замість них уживають дієслова із суфіксами **-ува-** та **-и-**, пор.: *гріхородничати* і *гріхородити*, *ловеласничати* і *ловеласити* та ін.

Типова словотвірна парадигма **іменників, що називають осіб за етнічною та національною належністю**, також має свою специфіку. Її субстантивна зона представлена здебільшого регулярними модифікаційними дериватами “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі”, “збірність” та “демінутивність”. Крім регулярних похідних одиниць із продуктивним суфіксом **-к-**, до неї входять іменники на позначення осіб жіночої статі, що є наслідком нерегулярних співвідношень у назвах чоловічого та жіночого родів за національністю, пор.: *китаєць* → *китаянка*, *турок* → *турчанка*, *туркєня*, *грек* → *гречанка*, *грекинєня*, *француз* → *французєнка*, *евєнк* → *евєнкійєня*, *перс* → *персієнка*, *німець* → *німкєня*, *черкєс* → *черкєшенєня*.

Значення демінутивності завжди властиве іменникам, які характеризують дітей за національністю, належністю до різних етнічних груп. Це словотвірне значення експлікують спільнофункційні, але різні за звуковим складом словотвірні форманти. Вони визначають глибину семантичної позиції в словотвірній парадигмі та розрізняються різним ступенем експресивності, хоч усі вони мають позитивне емоційне забарвлення, пор.: *китайча, китайчатко; циганча, циганя, циганятко; татарча, татарчатко, татарченя, татаренятко*. Водночас у формуванні субстантивної зони беруть участь демінутиви із суфіксами **-оньк-**, **-ик**, **-ок** – пестливі назви дорослих осіб: *туронько, турчик, німчик, япончик, китайчик, французик, ляшок* тощо. Іменників із збільшено-згубілим словотвірним значенням у субстантивній зоні назв осіб за етнічною та національною належністю немає, проте контекстуально десубстантиви, до складу яких уходять зменшено-пестливі суфікси, можуть набувати негативного емоційного забарвлення, що поєднує в собі складну гаму негативних емоцій з усіма їхніми відтінками, передаючи найрізноманітніші переходи від легкої іронії до гіркої сарказму. Пор.: *Стрільв ляшок, стрільв другий, стрільв чотирнацький. Чи він козак заворожен, такий чудернацький* (Л. Костенко); – *Який це німчик міг би підняти серед вікового степу такай могутній лісовий масив! Потріскалися б на ньому всі підтяжки, а не підняв би* (О. Гончар).

Особливості ад'єктивної зони визначають відносні прикметники, яким властивий подвійний семантичний зв'язок: із назвами осіб за етнічною або національною належністю та з назвами країн, зумовлений чинниками історичного характеру. Найпродуктивнішим словотвірним засобом творення таких прикметників є суфікс **-ськ-**: *анлієць → анлієський, естонець → естонський, болгарин → болгарський, слов'янин → слов'янський, печеніг → печенізький, словак → словацький, черкес → черкеський, чех → чеський, карел → карельський* та ін.

Словотвірний суфікс **-уват-** передає ад'єктивне словотвірне значення “схожий на особу, яку називає твірний іменник”, пор.: *татаркуватий, циганкуватий*.

У дієслівній зоні за структурно-семантичними особливостями виокремлено дві групи десубстантивів. Першу групу формують префіксально-суфіксальні дієслова із словотвірним значенням “зробити тим, хто названий твірним іменником”. Спеціальними виразниками цього дієслівного мутаційного значення є префікси **з-(с-)**, **о-**, **по-** і суфікс **-и-**. Та сама іменникова основа може сполучатися із суфіксом **-и-** та кількома префіксами, що надають дієсловам близьких, синонімічних значень, пор.: *сполячити, ополячити; знімечити, онімечити; сфранцузити, офранцузити; отуречити, потуречити*.

У другу семантично однорідну групу об'єднано префіксально-суфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова, які виражають словотвірне значення “набути певної ознаки, уподібнитися до когось”. Це значення передають різні комбінації словотвірних засобів чотирьох словотвірних типів відсубстантивних дієслів, зокрема префіксально-суфіксальні пари (*знімчати*) та префіксально-суфіксально-постфіксальні комплекси (*стурчитися, потурчитися, побусурманитися, ополячитися, ослов'янитися*).

Спільнокореневі префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова з різними префіксами, що виражають те саме словотвірне значення, зумовлюють розгортання словотвірної парадигми в глибину.

Словотвірна активність іменників на позначення особи за етнічною та національною належністю неоднакова. Одні з них дуже результативні, їм властиво реалізувати свої дериваційні потенції в похідних іменниках, прикметниках та дієсловах. Другі можуть утворювати лише іменники з модифікаційними словотвірними значеннями та відносні прикметники. Найбільша дериваційна спроможність притаманна тим іменникам, які мають давню історію функціонування в українській мові. Вони були актуальними у зв'язку з соціальною значущістю на певному хронологічному відрізьку.

У типовій словотвірній парадигмі **іменників – назв зрядь та засобів дії** простежено декілька основних закономірностей.

По-перше, субстантивну зону наповнює велика кількість іменників з мутаційними словотвірними значеннями. До них належать передусім десубстантиви, що називають осіб за професійною дією, об'єднані в три типи іменникових структур: суфіксально-об'єктний ("той, хто виготовляє знаряддя, засіб дії, названий твірним іменником", пор.: *весляр, грабляр, голкар, ложкар, ситар, сіткар, човняр, кошикар, мечник, сокирник, шильник*), суфіксально-результативний ("той, хто продає, зберігає знаряддя, засіб дії, названий твірним іменником", пор.: *ключар, мітляр, печатник*) та суфіксально-інструментальний ("той, хто використовує знаряддя, засіб дії, названий твірним іменником", пор.: *гарпунник* – той, хто полює з гарпуном; *вудкар* – той, хто ловить вудкою рибу; *плугатар, плугар* – той, хто оре плугом землю). Статус мутаційних дериватів субстантивної зони мають також іменники, що називають певну деталь, функціональну частину знаряддя дії: *батожилно, кочержилно, лопатилно, мітлище, молотовище, кайловище, сокирище, кісся* й под. Назви рослин, тварин та птахів, що наповнюють субстантивну зону, утворені внаслідок зовнішньої подібності до знаряддя або засобу дії, напр.: *щитень* – "безхребетна членистонога ракоподібна тварина, схожа на щит"; *щитник* – "рослина, що має листки, схожі на щит"; *шилохвіст* – "птах родини качиних, що має видовжений, як шило, тулуб з голчастим хвостом".

Для компонентного складу субстантивної зони характерні дві визначальні особливості. Суть першої полягає в тому, що її сформували деривати, які постали внаслідок приєднання до тієї самої твірної основи іменника різних спільнофункційних суфіксів, що посідають одну семантичну позицію. У межах суфіксально-результативного та суфіксально-інструментального типів найпоширеніше взаємодіють суфікси *-ар/-яр* та *-ник, -ер* та *-ник, -ист* та *-ник*, пор.: *ситар* і *ситник, решетар* і *решітник, мітляр* і *мітельник, сопілкар* і *сопільник, гарпунер* і *гарпунник, бандурист* і *бандурник*. Функціонально збігаються і словотворчі суфікси в іменниках на позначення частини знаряддя, якоїсь його деталі, пор.: *граблище, граблисько, граблина; вудилище, вудлище, вудило, вудлисько; сокирище, сокирисько*. Специфіку співвідношень словотворчих суфіксів цих спільнокоренових іменників становить те, що деякі з них стали вже хронологічно або стилістично маркованими. Це зумовило виведення іменника з таким суфіксом за межі конкуренції з іншим іменником чи іменниками, до складу яких входять продуктивніші суфікси. Характерно, що деякі словотворчі суфікси десубстантивів на позначення осіб та частини знаряддя дії, які формують субстантивну зону, функціонально взаємодіяли переважно в попередні періоди, поєднуючись із спільними твірними іменниковими основами, проте тепер з-поміж кількох спільнофункційних суфіксів один, зрідка два є основними, решта – вийшла з активного вжитку.

Другу особливість словотворення від іменників – найменувань знарядь та засобів дії становить їхня здатність реалізувати свої дериваційні можливості в похідних іменниках однакової словотвірної структури, але з різними лексико-словотвірними значеннями. Найбільше розмаїття значень демонструють деривати із суфіксом *-ник*, пор.: *лук* → *лучник* – "особа за знаряддям дії", *лучник* – "особа за результатом дії"; *шило* → *шильник* – "особа за результатом дії", *шильник* – "рослина за зовнішньою подібністю"; *щит* → *щитник* – "особа за результатом дії", *щитник* – "комаха за зовнішньою подібністю", *щитник* – "рослина за зовнішньою подібністю" та ін. Словотвірний потенціал найменувань знарядь та засобів дії спричинений багатоаспектністю їхньої лексичної семантики, у якій закладено великі можливості повторної реалізації словотвірної моделі на основі номінації різних предметів за якоюсь однією ознакою або за стосунком знаряддя до інших предметів.

Лексико-граматичні особливості згаданих іменників створюють передумови для реалізації модифікаційної семантики суфікса в дериватах із зменшено-пестливим, збільшено-згрубілим значеннями та в збірних іменниках: *батіжок, плужок, серпик, пилочка, вудочка, косочка, шильце, ножички; ножище, сокирище, веретенище, мітлище, ножака, костуряка, ломака, шаблюка; батіжжя, дрюччя, крюччя, ломаччя* та ін.

По-друге, іменники, що називають знаряддя та засоби дії, як лексичні одиниці з конкретною семантикою, реалізують свій дериваційний потенціал у відносних прикметниках

млиновий, лемешевий, терпуговий, цвяховий, ложкарний, плужний, плуговий та ін., а також у якісних прикметниках, що передають значення “подібний за формою до того, що називає твірний іменник”, напр.: *голчастий, серпастий, крюкуватий, лемехуватий, сіткуватий, батожистий, граблистий* і под. Відносні прикметники можуть бути мотивовані не тільки прямим, а й переносним значенням твірного іменника на позначення знаряддя чи засобу дії, пор.: *ключовий отвір, ключовий момент, ключові позиції, ключова проблема*.

По-третє, деривати дієслівної зони репрезентують словотвірне значення “діяти предметом, названим твірним іменником”, напр.: *плужити* – обробляти землю плугом; *боронувати* – обробляти землю бороною; *свердлувати* – діяти свердлом; *косити* – діяти косою. Характерною семантичною особливістю цих дієслів є формування в деяких із них метафоричних значень. Пор.: *Музика різала, пиляла, аж струни лопались, скрипки вигиналися* (Панас Мирний); *А він [козак] каже: – Й тобі, стерво, вбить мене несила. Оддав смерті свою косу, а вона й скосила* (Л. Костенко).

На дериваційне наповнення типової словотвірної парадигми іменників – найменувань знарядь та засобів дії впливають особливості їхньої лексичної семантики, у якій відображено специфіку конкретних предметів, що їх людина використовує у своїй практичній діяльності, зокрема їхні розміри, форма, ступінь складності, призначення тощо. Саме функціонально-соціальний аспект досліджуваних найменувань слугує визначальним чинником, що збільшує кількість їхніх мотивацій.

Реалізація дериваційної спроможності **локативних іменників** ґрунтується на їхніх структурно-семантичних властивостях, що корелюють із високою активністю цих іменників у мові.

Наслідком активного використання локативних іменників у словотвірних процесах є дериваційне та семантичне наповнення субстантивної зони типової словотвірної парадигми. До її складу входять іменники, що мають розгалужену систему словотвірних значень, доміанту яких становлять мутаційні. Це передусім назви суб’єкта дії та суб’єкта стану із семантикою “особа за видом діяльності або професією” та “особа за територіальною ознакою”, пор: *аптекар, воротар, бібліотекар, квітник, корчмар, кухар, млинар, поштар, шахтар, дорожник, пасічник, штабник; вуличанин, городянин, горянин, краєнин, північанин, побережанин, хуторянець, горець, селяк, краєк* та ін. Крім того, складниками субстантивної зони є десубстантиви зі значенням “місце в просторі”, що становлять два різновиди. Перший представляють локативи, дериваційні афікси яких виконують структурну функцію – не змінюють їхнього значення і синтаксичної ознаки, напр.: *берег* → *бережина*, *горб* → *горбина*, *низ* → *низина*, *ріка* → *річка*, *сад* → *садок*, *лігво* → *лігвище*. Другий різновид охоплює префіксально-суфіксальні локативні іменники, характерною особливістю яких є структурна й семантична неоднорідність: одні з них – відсубстантивні префіксально-суфіксальні похідні одиниці, утворені за допомогою конфіксів (пор.: *видолинок, припічок, переярок, узлісок, перелісся, узлісся, узбережжя, роздоріжжя*), інші утворилися від іменників із прийменниками за допомогою різних суфіксів (пор.: *бездоріжжя, міжгір’я, підлісок, підлісся, передмістя, приріччя, заозер’я, запічок*). Більшість префіксально-суфіксальних дериватів з локативним значенням постала на основі прийменниково-відмінкових форм твірних іменників.

До субстантивної зони входять також іменники, що мають словотвірне значення “місце, де є зараз або де було раніше розташоване те, що називає твірний іменник”: *баштанище, гніздовище, гніздовисько, річище, ставище, стависько, токовище, токовисько, хуторище* та ін.

Особливості творення дериватів субстантивної зони з модифікаційними значеннями “демінутивність” та “аугментативність” зумовлені лексико-граматичними значеннями твірних іменників, а також позамовними чинниками, адже місце, де живе людина, територія, простір, з якими пов’язані життя й трудова діяльність, завжди відіграють важливу роль. Тому мовна й суспільна практика активно стимулює утворення дериватів із зменшено-пестливим значенням, у яких засвідчено турботливе ставлення людей до свого краю, житла, місця в

просторі й под. Демінутиви, що належать до чоловічого, жіночого та середнього роду, мають характерні для кожного роду суфікси, пор.: *байрачок, бережок, балкончик, городчик, острівець, хлівець, городик, дворик, лісонько, садонько; хатка, гірка, клунька, корчомка, вуличка, доріжка, стежечка, хатина, стежина; болітце, сільце, дупельце, містечко, моренько.*

Іменники з локативним значенням перебувають у регулярних дериваційних зв'язках з відносними прикметниками, до складу яких уходять суфікси **-н-**, **-ськ-**, **-ов-/-ев-**, зрідка **-ан-/-ян-**: *аптека* → *аптечний*, *байрак* → *байрачний*, *балкон* → *балконний*, *болото* → *болотний*, *болотяний*, *готель* → *готельний*, *ліс* → *лісний*, *лісовий*, *море* → *морський*, *село* → *сільський*, *хутір* → *хутірський*, *берег* → *береговий*, *луг* → *луговий*, *ручай* → *ручаєвий* та ін. Крім них в ад'єктивній зоні є група якісних прикметників, що передають значення “такий, який має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надміру”, основними виразниками якого є спеціалізовані словотворчі суфікси **-ист-** та **-уват-**: *баюристий, бережистий, болотистий, горбкуватий.*

Специфіку компонентного складу ад'єктивної зони становлять також префіксально-суфіксальні прикметники з різними відтінками просторового значення. Їхня словотвірна структура залежить від типу вихідних прийменниково-іменникових сполучень, напр.: *безбережний, бездорожний, прибережний, пристанційний, загірний, заболотний, міжгірський, міжквартирний, підлісний, підбережний* і под.

Іменники з локативним значенням обмежено використовують у ролі твірних основ для дієслів, тому реалізація цих компонентів словотвірної парадигми нерегулярна. Дієслівну зону локативних іменників наповнюють відсубстантивні дієслова, утворені суфіксальним, префіксально-суфіксальним, суфіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами. Їхньою специфічною ознакою є те, що вони не становлять семантичної єдності. Спільними словотвірними значеннями охоплена лише частина дієслів. Декілька префіксально-суфіксальних дієслів, здебільшого термінологічного вжитку, виражають значення “перетворити на те, що називає твірний іменник”, яке передають префікси **з-**, **за-**, **по-** та суфікс **-и-**, пор.: *згорбити, заболотити, залужити, погорбити.* Зрідка та сама твірна основа локативного іменника приєднує складні префікси **збез-** та **обез-**, утворюючи дієслова-терміни зі значенням “позбавити того, що названо твірним іменником”, пор.: *збезлісити, обезлісити.* Оскільки дієслова з цими префіксами означають ту саму дію, вони є спільнокореневими словотвірними синонімами, що поглиблюють семантичну позицію дієслівної зони словотвірної парадигми згаданої лексико-семантичної групи іменників.

У третьому розділі “*Двобазні словотвірні парадигми іменника*” виокремлено лексико-семантичні групи іменників, що утворюють двобазні словотвірні парадигми, з'ясовано структурно-семантичну специфіку вершинних іменників, встановлено межі їхніх конкретних та типових словотвірних парадигм, визначено інвентар дериваційних формантів, які експлікують словотвірні значення відіменникових дериватів у межах кожної зони.

Двобазні словотвірні парадигми має невелика кількість лексико-семантичних груп іменників. До них належать іменники – назви рослин та дві групи особових іменників, одна з яких називає носіїв суспільно-політичних, релігійних, філософських, наукових та інших ідей, а друга – носіїв індивідуального входження. Кількісний та якісний склад конкретних і типових словотвірних парадигм названих лексико-семантичних груп іменників неоднаковий, проте їхньою спільною типологічною ознакою є те, що їх структурують дві частиномовні зони дериватів – субстантивна й ад'єктивна, кожна з яких має свою специфіку дериваційного та семантичного наповнення.

Великою кількістю дериватів представлена типова словотвірна парадигма **іменників – назв рослин.** Для більшості з них характерна неоднозначність семантики, що впливає на кількість словотвірних мотивацій та дериватів, утворених на їхній основі.

Конкретні словотвірні парадигми іменників – назв рослин є багаточленними, пор.: *верба* → *вербиця, вербичка, вербонька, вербочка, вербина, вербник, вербняк, верб'я, вербний, вербовий*; *виноград* → *виноградар, виноградик, виноградина, виноградник, виноградня, виноградний, виноградовий*; *вільха* → *вільшка, вільшина, вільшник, вільшняк, вільховий, вільшаний*; *груша* → *грушенька, грушка, грушина, грушівка (наливка), грушівка (сорт яблуні), грушанка (рослина), грушевий, грушоподібний*; *дуб* → *дубок, дубчик, дубець, дубище, дубина, дубник, дубняк, дубчак, дуб'я, дубівка (сорт дині), піддубник (гриб), піддубок (гриб), дубовий, дубуватий*.

Специфіку дериваційного наповнення субстантивної зони типової словотвірної парадигми іменників – назв рослин в українській мові становить те, що її домінанту сформували мутаційні деривати. Чільне місце серед них посідають десубстантиви з локативними значеннями, що розпадаються на дві семантичні підгрупи. Перша об'єднує локативи, що означають ділянку землі, частину простору, територію, на якій росте, локалізується щось, переважно певний вид дерев, кущів та ягід. До основних словотворчих засобів вираження цього значення належать суфікси **-ник**, **-няк**, **-ин-**, причому найпродуктивнішим серед них є **-ник**. Друге місце за продуктивністю посідає формант **-няк**, а словотворчий суфікс **-ин-** не виявляє високої продуктивності в утворенні відіменникових локативів, пор.: *берест* → *берестина*, *бузина* → *бузинник*, *верба* → *вербник, вербняк*, *виноград* → *виноградник*, *граб* → *грабина*, *груша* → *грушняк*, *суниця* → *суничник*, *терен* → *терник*, *тополя* → *топольник*, *черешня* → *черешник*, *ялина* → *ялинник*, *ялівець* → *ялівник* та ін. Семантичну структуру цих іменників вирізняє те, що в ній локативне значення тісно пов'язане зі значенням збірності. Щоправда, збірність у досліджуваних дериватах представлена як лексико-словотвірне значення, паралельне значенню локативності, або як вторинне щодо нього: ці іменники мають значення місця, ділянки, на якій ростуть якісь дерева та кущі, а також означають сукупність самих цих дерев та кущів. У межах цього словотвірного значення суфікси **-ник**, **-няк**, **-ин-** виступають здебільшого рівноправними формантами, бо сполучаються з багатьма спільними основами іменників на позначення рослин, переважно дерев і кущів, що спричиняє розгортання словотвірної парадигми в глибину, пор.: *береза* → *березник, березняк, березина*; *вишня* → *вишник, вишняк, вишнина*; *вільха* → *вільшник, вільшняк, вільшина*; *дуб* → *дубник, дубняк, дубина*; *осика* → *осичник, осичняк, осичина*; *верба* → *вербник, вербняк*; *слива* → *сливник, сливняк* та ін.

Друга семантична підгрупа локативних дериватів субстантивної зони передає словотвірне значення “ділянка землі, частина простору, на якій росло те, що названо твірною іменниковою основою”. Основними виразниками цього словотвірного значення є суфікси **-ищ-** та **-иськ-**, які функціонують у складі таких іменників, як *бавовнище, бурячище, вівсище, житнище, житнисько, капустаще, картоплище, картоплисько, коноплище, коноплисько, конюшинище, люцернище, просище, пшеничище, ячнище* та ін.

Семантичну позицію “той, хто вирощує, доглядає те, що називає твірний іменник” посідають десубстантиви із продуктивними словотворчими суфіксами **-ар/-яр** та **-івник**: *бавовняр, виноградар, льонар, картопляр, конопляр, хмеляр, абрикосник, буряківник, кукурудзівник, рисівник* та ін.

Широкою й різноманітною за наповненням є семантична позиція “назви напоїв і страв”, що зумовлено неоднозначністю твірних іменників згаданої лексико-семантичної групи, пор.: *абрикосівка, айвівка, вишнівка, горобинівка, грушівка, деренівка, лимонівка, малинівка, полинівка, слив'янка, ялівцівка, гречаник, картопляник, калинник, вівсяник, капустаняк, ячник, яшник* та ін. Ці деривати безпосередньо утворені на основі другого значення твірного іменника – “плоди рослини”, пор.: *вишнівка* – “наливка з вишень”; *малинівка* – “наливка з ягід малини”; *калінівка* – “горілка, настояна на ягодах калини”; *слив'янка* – “наливка, настояна на сливах”; *капустяк* – “страва, зварена з квашеної капусти”; *маківник* – “корж із маком”. Напр.: *В середлітку їх [ягоди вишні] зірвуть дітлахи на пироги й вишнівку: в темних бутлях Бродити буде крутошумний сік* (А. Малишко). Специфічною дериваційною

особливістю цих іменників є те, що структурно вони тісніше пов'язані з прикметниковими основами, ніж з іменниковими, а семантично – з основами іменників, пор.: *гречка* → *гречаний* → *гречаник*; *картопля* → *картопляний* → *картопляник*; *кукурудза* → *кукурудзаний* → *кукурудзянка*; *овес* → *вівсяний* → *вівсяник*; *слива* → *слив'яний* → *слив'янка* та ін.

Назви рослин слугують також базою для утворення іменників із словотвірним значенням “різновид рослин, певний сорт рослин”. Ці деривати субстантивної зони є наслідком метафоричного перенесення на основі подібності за формою, кольором чи запахом до рослини (або її плодів), яку називає твірний іменник, пор.: *дуб* → *дубівка* – “сорт дині, що дає плоди з твердою, як у дуба, шкірою”; *лимон* → *лимонка* – “старовинний сорт груші народної селекції, що за формою нагадує лимон”; *лимонник* – “рослина, що має запах лимона”.

Словотвірне значення “назви грибів за породами тих дерев, під якими вони ростуть” передають іменники, у складі яких наявні префікс-прийменник **під-** та іменниковий суфікс **-ник**, пор.: *підберезник*, *піддубник*, *підосичник*, *підсливник* тощо.

Лексична та граматична семантика іменників – назв рослин зумовлює послідовну реалізацію їхнього дериваційного потенціалу в похідних іменниках з модифікаційними словотвірними значеннями одиничності та збірності, які виражають суфікси **-ин-**, **-ин'н'/-овин'н'-** та **-/j/-** у його фонетичних видозмінах, напр.: *берестина*, *будячина*, *вербина*, *картоплина*, *капустина*, *кураїна*, *очеретина*, *тополина*, *черешнина*; *будячиння*, *буряковиння*, *гарбузиння*, *кукурудзиння*, *лозиння*, *терниння*, *цибулиння*, *дуб'я*, *винограддя*, *будяччя*, *смереччя* та ін.

У зв'язку з тим що рослини бувають більші чи менші за розміром, іменники, які їх позначають, зазнають модифікаційного перетворення внаслідок додавання до них демінутивних або аугментативних суфіксів, що надають їм значення об'єктивної зменшеності чи збільшеності, пор.: *будячок*, *вівсюжок*, *гарбузець*, *гарбузик*, *дубчик*, *дубок*, *капустка*, *ліщинка*, *смеречка*, *смереча*; *будячище*, *бурячище*, *гарбузяка*, *тернище*, *терняка*. Крім цього, за допомогою суфіксів **-оньк/-еньк-**, **-очк-**, **-ечк-** від назв рослин утворюються десубстантиви тільки зі значенням пестливості. Напр.: *Покинута*, *занедбана*, *на лузі Зелене капустинька у снігу* (О. Олесь); *Ой чого ти, тополенько, Не цвітеш? Чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш?* (О. Олесь); *Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько, що закрила ти моє личенько! І вам, стежечки, як мережечки, що вели мене до березочки* (Леся Українка).

Основним чинником впливу на формування дериваційного та семантичного складу ад'єктивної зони є багатозначність лексичної семантики назв рослин. Відносні прикметники залежно від характеру ознаки за стосунком до предмета можуть виражати не одне, а три словотвірні значення: “який має стосунок до того, що називає твірний іменник, властивий йому”, “такий, що складається з рослин, які називає твірний іменник”, “який зроблений, виготовлений із того, що називає твірний іменник”. Напр.: *Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій* (О. Довженко); *Бори стоять такі соснові! Ведмедів бачать уві снах* (Л. Костенко); *Їхав хлопчик морквяний, Коник буряковий, На нім шапка з лободи, Жупан лопуховий* (О. Олесь). Ці дериваційні значення експлікують словотворчі суфікси **-ов/-ев-**, **-н-** та **-ан/-ян-**, проте найпродуктивнішим серед них є **-ов/-ев-**. З-поміж інших відсубстантивних прикметників деривати ад'єктивної зони іменників – назв рослин вирізняє те, що словотворчі суфікси **-ов/-ев-** та зрідка **-н-** можуть надавати їм семантичних ознак якісних прикметників із словотвірним значенням “такого кольору, як квіти або плоди рослини, яку називає твірний іменник”. Напр.: *Хіба ж дивно, що від назв бузок і волошка утворені слова бузковий і волошковий, які звеличують відтінки фіолетової і бузкової барв* (І. Вихованець). Специфічною рисою таких прикметників є їхня властивість засвоювати не лише прямі, а й переносні значення твірного іменника. Вживання їх у переносному значенні яскраво виявляє контекст, пор.: *Україно! Під небом твоїм калинові пливуть острови, у зелених вітрилах вишневі пливуть заметілі* (А. Демиденко); *Було у мене щастя полинове* (Л. Костенко).

Дериваційне та семантичне наповнення типової словотвірної парадигми іменників – назв рослин засвідчує їхню високу словотвірну спроможність.

Типова словотвірна парадигма **іменників, що називають осіб за ідейними переконаннями, належністю до певних суспільно-політичних течій, а також прихильників релігійних, наукових та інших учень**, є малокомпонентною і неповною. Деривати субстантивної зони посідають лише одну семантичну позицію – “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник”: *лютеранин* → *лютеранка*, *дарвініст* → *дарвіністка*, *католик* → *католичка*, *вольтер'янець* → *вольтер'янка* та ін.

Складниками ад'єктивної зони цієї парадигми є прикметники з відносним значенням, яке виражає продуктивний у творенні відособових прикметників суфікс **-ськ-**. Її компонентний склад вирізняють різноструктурні синонімічні деривати із суфіксами **-ськ-** та **-ичн-/-ічн-**, мотивовані іменниками на **-ист/-іст**, пор.: *імпресіоніст* → *імпресіоністський*, *імпресіоністичний*; *імперіаліст* → *імперіалістський*, *імперіалістичний*, *шовініст* → *шовіністський*, *шовіністичний* та ін.

Низький ступінь словотвірної активності іменників згаданої лексико-семантичної групи зумовлений мовними та позамовними чинниками. Визначальним мовним чинником є іншомовний характер більшості твірних іменників. Позамовним чинником, який унеможливує творення похідних одиниць від іменників – назв носіїв суспільно-політичних, філософських, релігійних, наукових та інших ідей, є передусім те, що ці найменування в українській мові обмежені вузькою сферою вживання, тому немає соціального замовлення на їхні деривати. Проте варто зауважити, що лексичну систему сучасної української мови останнім часом активно поповнили іменники, спричинені новими процесами та змінами, що відбулися або відбуваються в суспільно-політичному житті України після здобуття нею державної незалежності. Їхня поява сприяє розширенню словотвірних парадигм та словотвірних гнізд, бо що істотнішими для носіїв мови є нові реалії, то більшу кількість похідних одиниць для називання їх вони продукують.

Низький ступінь словотвірної спроможності демонструють також іменники, що входять до лексико-семантичної групи **найменувань осіб як носіїв індивідуального входування**, яка об'єднує невелику за обсягом групу структурно різнотипних похідних одиниць, мотивованих назвами установ, різноманітних об'єднань, партій, спілок, спортивних організацій і клубів. Ці іменники вказують на членство в згаданих партіях, спілках, об'єднаннях тощо: *динамівець*, *спартаківець*, *авангардівець*, *жеківвець*, *профкомівець*, *студієць*, *гуртківець*. Склад їхньої типової словотвірної парадигми обмежений дериватами субстантивної зони з модифікаційним значенням “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником” (*авангардівка*, *динамівка*, *спартаківка*, *колгоспниця*) та ад'єктивної зони, куди входять відносні прикметники із суфіксом **-ськ-** (*динамівський*, *спартаківський*, *профкомівський*, *жеківський*), що зумовлено структурно-семантичними особливостями твірних іменників та вузькою сферою їхнього вживання в мові.

У четвертому розділі **“Однозонні словотвірні парадигми іменника”** виокремлено лексико-семантичні групи іменників, які мають обмежені можливості щодо творення дериватів, проаналізовано їхні структурно-семантичні особливості, указано на розбіжності в компонентному складі однотипних словотвірних парадигм, встановлено специфіку дериваційного й семантичного наповнення типової словотвірної парадигми та визначено чинники, що впливають на дериваційну спроможність вершинних слів парадигми.

Іменники, що реалізують свій дериваційний потенціал у похідних одиницях, які наповнюють лише одну частиномовну зону, у сучасній українській мові належать до двох лексико-семантичних груп. Це найменування осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками та за територіальною належністю. Вони мають обмежені можливості щодо творення дериватів, тому їхні типові словотвірні парадигми представлені лише однією субстантивною зоною.

Найменування осіб за їхніми зовнішніми або внутрішніми ознаками – це похідні одиниці, семантична структура яких містить інваріантну сему “носій зовнішніх або внутрішніх ознак”. За способом творення вони є суфіксальними іменниками, утвореними від основ дієслів, прикметників та іменників. Дериваційні можливості цієї лексико-семантичної групи обмежені творенням іменників із двома модифікаційними словотвірними значеннями – “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник” та “демініутивність”, пор.: *ласун* → *ласунка, ласунець, ласунчик*; *пестун* → *пестунка, пестунчик*; *пустун* → *пустунка, пустунчик, пустунець*; *пузань* → *пузанець, пузаник, пузанчик*; *вусань* → *вусанчик* та ін. Перше словотвірне значення експлікують суфікси **-к-** та **-иц’-**, причому **-иц’-** не поступається за своєю продуктивністю суфіксові **-к-**. Утворення іменників із зменшено-пестливим значенням зумовила наявність у словотвірній структурі твірних іменників суфіксів експресивного, здебільшого доброзичливого характеру. Демінутивне значення в дериватах субстантивної зони виражають три продуктивні суфікси – **-ець**, **-ок-** та **-чик**.

Із-поміж чинників, які унеможливають утворення дериватів з іншими словотвірними значеннями, що призводить до неповноти конкретних словотвірних парадигм згаданих іменників, на яких ґрунтується їхня типова словотвірна парадигма, визначальними є семантичні, стилістичні та прагматичні.

Основним семантичним чинником вважають лексичну семантику твірних іменників – назв осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, специфіка якої полягає в слабкому ступені або повній відсутності фразеологічності, що зумовлено мотивацією цих похідних іменників якісними прикметниками та деякими дієсловами й іменниками: *хитрун* – той, хто хитрий; *рудань* – той, хто має руде волосся; *говорун* – той, хто звичайно багато говорить, любить багато говорити; *бородань* – той, хто має велику бороду, та ін. Іменники, що називають особу за зовнішньою або внутрішньою ознакою, із фразеологічною і нефразеологічною семантикою мають різні дериваційні можливості. Зокрема, лексемам із нефразеологічною семантикою властива слабка дериваційна спроможність: вони формують однозонні, кількісно невеликі словотвірні парадигми, причому їхню єдину зону репрезентують іменники. Це явище зумовлене можливістю виникнення так званого значенневого кола в словотвірному ланцюжку в тому разі, якщо неідіоматичне похідне утворює дериват тієї самої частиномовної належності, що й слово, яке його мотивує. У лексико-семантичній групі іменників – найменувань осіб за зовнішньою або внутрішньою ознакою кількісно переважають відприкметникові похідні, що не беруть участі у творенні прикметників, і віддієслівні деривати, які не утворюють дієслів. Відприкметникових іменників, здатних породжувати прикметники, у межах названої лексико-семантичної групи дуже мало, пор.: *мудрий* → *мудрець* → *мудрецький*; *чужий* → *чужинець* → *чужинецький, чужинський*; *щасливий* → *щасливець* → *щасливецький*. У кожному із цих словотвірних ланцюжків третій компонент повторює значення першого. Відсутність семантичного оновлення за умови певної затрати словотвірної енергії, що корелює з прагненням мовців до економії мовних засобів, унеможливує утворення похідних ад’єктивної та дієслівної зон на базі відприкметникових та віддієслівних іменників.

Специфічною ознакою іменників – назв осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками, що зумовлює невисоку словотвірну спроможність, є також оцінний характер їхньої семантики, на вираженні якої спеціалізується ціла низка іменникових суфіксів власної та контекстної експресивності. Утворення дериватів від цих іменників стримує також невисока активність уживання їх у мові, пов’язана з нею втрата продуктивності в словотворенні цих найменувань та особливості виконання ними синтаксичних функцій.

Параметри типової словотвірної парадигми **назв осіб за територіальною ознакою** визначає їхній низький словотвірний потенціал. У субстантивній зоні цієї парадигми наявна лише одна семантична позиція, яку заповнюють деривати з модифікаційним словотвірним значенням “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником”.

Назви осіб за територіальною ознакою розпадаються на дві підгрупи, які розрізняє деяка специфіка щодо утворення похідних. Перша охоплює іменники, які називають жителів міста чи села (катойконіми), друга – найменування осіб, утворені від географічних загальних назв місцевостей і територій.

Якісний та кількісний склад словотвірної парадигми катойконімів залежить передусім від специфічних особливостей їхньої семантики, які певною мірою виокремлюють цю групу лексичних одиниць з-поміж інших апелятивів сучасної української мови. Контекстом для катойконімів є не будь-яке словесне оточення, а тільки ті назви поселень, що мотивують їхнє значення і зумовлюють їхню структуру. Тому такі деривати не можуть функціонувати в мові без своїх етимонів (топонімів). Тільки від найпоширеніших і найвідоміших назв населених пунктів катойконіми вживаються вільно, самостійно. Напр.: *Збур'ївка їхня виникла якраз там, куди "з бурі", з відкритого моря заходили перечекати негоду запорожці на своїх невловимих, обшитих комишами чайках. Прислів'ям серед них стало: "Ми, збур'ївчани, як англічани, тільки мова не та"* (О. Гончар).

Топонімна мотивація катойконімів унеможлиблює появу відносних прикметників на *-ськ-(-ий)*, оскільки вони утворюються від топонімів так само, як і катойконіми. Крім того, іноді відтопонімні прикметники слугують твірною базою для утворення назв жителів.

До складу типової словотвірної парадигми катойконімів уходять десубстантиви з модифікаційним словотвірним значенням "особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником": *алушитинець → алушитинка, киянин → киянка, полтавець → полтавка, черкащанин → черкащанка*.

Деякі іменники, утворені від географічних загальних назв місцевостей і територій, які не є власними назвами, реалізують свої дериваційні можливості в похідних деминутивах: *земляк → землячка, землячок*. Від них потенційно можна утворити й відносні прикметники, проте семантичні позиції ад'єктивної зони типової словотвірної парадигми цієї підгрупи іменників залишаються вільними, бо самі локативні іменники слугують твірною базою для активного утворення відносних прикметників. Водночас реалізація словотвірного потенціалу іменниками – найменуваннями осіб, мотивованих загальними іменниками з локативним значенням, на відміну від катойконімів, указує на перспективу подальшого розвитку словотворення на їхній базі.

У **п'ятому розділі** "*Нульові словотвірні парадигми іменника*" виявлено та систематизовано іменники української мови з нульовою словотвірною парадигмою, визначено чинники, що унеможлиблюють утворення від них похідних одиниць.

Іменників з нульовою словотвірною парадигмою, тобто тих, від яких не можна утворити похідні одиниці, у сучасній українській мові порівняно небагато. До них належать іменники родової неозначеності особи (фемінативи), невідмінювані загальні іменники, запозичені з різних мов, суфіксальні віддієслівні та відприкметникові назви опрідметненої дії, опрідметненого стану й опрідметненої якості та модифікаційні утворення із суфіксами суб'єктивної оцінки і збірності. Їх кваліфікують як іменники "межових" моделей творення.

Основними чинниками, що зумовлюють нульові словотвірні парадигми іменників "межових" моделей творення, є їхня граматична будова, семантика, словотвірна структура та особливості вживання в мові.

Від іменників родової неозначеності особи деривати не можна утворити через експресивно-оцінний характер їхньої семантики, яку експлікують спеціалізовані суфікси, що приєднуються до різних за частиномовною належністю твірних основ, та через специфічні граматичні ознаки – їхню властивість називати осіб чоловічої та жіночої статі одночасно, пор.: *нікчема, ненажера, волоцюга, невмивака, служака, спритняга, роботяга, розумака, друзяка* та ін. Сфера вживання іменників родової неозначеності особи, що мають виразне стилістичне забарвлення, перебуває за межами української літературної мови: вони функціонують здебільшого в усному розмовному мовленні. Цей позамовний чинник не сприяє реалізації дериваційних можливостей іменників згаданої групи.

Нульова словотвірна парадигма більшості невідмінюваних запозичених іменників зумовлена тим, що вони становлять периферійне явище в граматичній системі української мови. Здебільшого вони є вузькоспеціальними словами-термінами, формальна та граматична структура яких незвична для словотвірного і граматичного ладу української мови. Їхні основи закінчуються на голосні /a/, /e/, /i/, /o/, /y/, зрідка – на дві голосні (пор.: *бра, протеже, камікадзе, рантьє, круп'є, рефері, колібрі, нанду, зебу, ампула, боа* та ін.), що не характерно для фонеморфемного складу лексичних одиниць української мови, оскільки вони звичайно мають основу на приголосну фонему. Проте цю перешкоду за потреби можна усунути за допомогою різних морфонологічних прийомів – усічення твірної основи, накладання словотворчого форманта чи його частини на фіналь твірної основи, інтерфіксації тощо, напр.: *есперанто* → *есперантист*, *кенгуру* → *кенгуреня*, *алоє* → *алоєвий*, *дефіле* → *дефілювати*. Що вищий ступінь освоєння іншомовних невідмінюваних іменників сучасною українською мовою, то активніше їх використовують у процесах словотворення.

Група віддієслівних іменників на **-ни(-я), -ти(-я)** із семантикою опредметненої дії та опредметненого стану і відприкметникових на **-ість** із значенням опредметненої якості особлива тим, що ці іменники завершують словотвірний процес. За семантичними і морфологічними характеристиками вони належать до лексико-граматичного розряду абстрактних найменувань, які звичайно мають слабку словотвірну спроможність. Важливим чинником, що впливає на їхню дериваційну поведінку, є також словотвірна структура – наявність суфіксів **-н'н'-, -т'т'-** у девербативах та **-ість** у деад'ективах, які слугують тим своєрідним бар'єром, що унеможливує подальшу участь згаданих іменників у процесах словотворення. Цей чинник безпосередньо пов'язаний із ступенем (тактом) словотворення. Спостережено, що в сучасній українській мові основний склад похідних одиниць, які наповнюють конкретні словотвірні парадигми іменників, формується здебільшого на першому–другому ступені словотворення. Збільшення словотвірної складності дериватів унаслідок зростання ступенів перетворення твірної основи призводить до втрати дериваційних можливостей іменників, пор.: *учити* → *учитель* → *учителювати* → *учителювання*, *колос* → *колосистий* → *колосистість*. Нульову дериваційну спроможність іменників – назв опредметненої дії, опредметненого стану та опредметненої якості із згаданими суфіксами зумовило також прагнення мови уникнути так званого “семантичного кола” – збігу значень можливих похідних дієслів, мотивованих віддієслівними іменниками, і вихідних дієслів цих іменників та значень похідних прикметників, мотивованих відприкметниковими іменниками, і вихідних прикметників таких іменників.

Похідні іменники із словотвірними модифікаційними значеннями демінутивності, аугментативності та збірності не породжують дериватів, оскільки вони однаковою мірою словотвірно пасивні на всіх ступенях деривації через особливий характер їхньої семантики та словотвірної структури. Модифікаційні іменники є одиницями з нефразеологічним лексичним значенням незалежно від особливостей мотивації чи інших умов словотворення. Ця специфічна риса семантичної структури демінутивів, аугментативів та збірних іменників, а також наявність суфіксів, зокрема тих, що надають твірним основам конкретних іменників оцінного значення, унеможливує появу дериватів на їхній основі.

У “**Висновках**” узагальнено результати проведеного дослідження.

Системно-парадигматичні властивості твірних слів найповніше представлені в словотвірній парадигмі – комплексній одиниці класифікації й опису дериваційної системи мови, яка виконує системотвірну функцію. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів у межах тієї чи тієї частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в дериватах.

Словотвірна парадигма ізоморфна морфологічній парадигмі та синтаксичній дериваційній парадигмі. Вона становить упорядковану за параметрами протяжності й глибини семантичних позицій мікросистему похідних одиниць одного ступеня творення, об'єднаних спільною твірною основою і протиставлених словотворчими формантами. Водночас

словотвірна парадигма має свої особливості, зумовлені самою природою словотвору, що являє собою номінативну сферу мови, тісно пов'язану з позамовною дійсністю. Характерні особливості словотвірної парадигми визначають, по-перше, її частиномовна структура, по-друге, комплекс дериваційних значень, по-третє, словотвірні типи дериватів, що передають ці значення. До специфічних ознак словотвірної парадигми належать: семантична незалежність її компонентів, необов'язковість постійного набору словотвірних значень та залежність дериваційного й семантичного наповнення парадигми від структурно-семантичної і граматичної сутності її вершинного слова.

Засобом створення типології словотвору з опертям на твірну основу слугує типова словотвірна парадигма, яку вибудовують із конкретних словотвірних парадигм певної лексико-семантичної групи слів, що мають у своєму складі такий самий або подібний набір словотвірних значень. Типова словотвірна парадигма нейтралізує вплив лексики, установлює закономірності структурування словотвірних парадигм.

Своєрідність іменника як однієї з центральних частин мови виявляється також у компонентному складі його словотвірних парадигм. Кількісний параметр та якісний склад конкретних словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп іменників залежать від лексичної та граматичної семантики вершинного слова, його формальної структури, активності та сфери функціонування в мові й мовленні, походження тощо. Семантико-словотвірні зв'язки також впливають на словотвірну поведінку іменника.

Значеннева спільність іменників тієї самої лексико-семантичної групи зумовлює структурну й семантичну однотипність їхніх словотвірних парадигм. Проте навіть семантично однотипні іменники як твірні слова виявляють неоднакову дериваційну активність: конкретні парадигми істотно розрізняються повнотою й типами словотворення. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу виявляє незначна кількість іменників певної лексико-семантичної групи. З-поміж них здебільшого непохідні багатозначні іменники, що здавна є активно вживаними в мові й мовленні українців, та похідні іменники, семантика яких найбільш значуща в суспільному житті. Вони становлять основу кожної лексико-семантичної групи.

Типологічною ознакою словотвірних парадигм іменників є їхнє внутрішнє структурування за частиномовними зонами дериватів. Залежно від кількості таких зон словотвірні парадигми іменника бувають тризонними, двозонними, однозонними та нульовими. Для більшості лексико-семантичних груп іменників характерна тризонна типова словотвірна парадигма, що засвідчує їхню високу словотвірну спроможність.

Тризонні словотвірні парадигми іменника – це типові мікросистеми, у яких об'єднано три частиномовні зони дериватів: субстантивну, ад'єктивну та дієслівну. Двозонні словотвірні парадигми іменників структуровані субстантивною та ад'єктивною зонами похідних одиниць, однозонні – тільки субстантивною зоною дериватів. Кожна зона має специфічну структуру, свої принципи та особливості формування словотвірної семантики десубстантивів, по-своєму використовує дериваційні можливості лексико-семантичної групи іменників, яка слугує узагальненим репрезентантом вершинного слова типової словотвірної парадигми.

Спільною ознакою субстантивних зон тризонних, двозонних та однозонних словотвірних парадигм особових іменників є наявність у їхньому складі дериватів із словотвірним модифікаційним значенням особи жіночої статі. Серед іменників, що входять до лексико-семантичних груп назв осіб за різними ознаками, найвищий дериваційний потенціал у творенні похідних одиниць субстантивної зони властивий найменуванням осіб за професійною дією та соціальним станом і званням. Іменники, які називають знаряддя чи засоби дії, та локативні іменники, що реалізують свій дериваційний потенціал у тризонних словотвірних парадигмах, а також назви рослин, типова словотвірна парадигма яких є двозонною, однаковою мірою активні в утворенні мутаційних десубстантивів, що наповнюють їхні субстантивні зони.

Із-поміж іменників – назв осіб словотвірні можливості в утворенні мутаційних дериватів зреалізували тільки найменування осіб за професією. Похідні одиниці мутаційного

типу виражають словотвірне значення “місце, приміщення, пов’язане з особою, яку називає твірний іменник”. Іменники, що називають осіб за професією, соціальним станом і званням та внутрішніми ознаками, реалізують свою словотвірну спроможність у дериватах від’ємно-мутаційного типу, семантична сутність яких полягає у вираженні словотвірного значення “заняття, ремесло особи, названої твірним іменником”, “властивість певної особи, її стан”.

Лексико-семантична однотипність мотивувальних і мотивованих слів створює передумови для реалізації модифікаційної семантики суфікса в дериватах із зменшено-пестливим, збільшено-згрубілим словотвірними значеннями та в збірних іменниках, що є в складі більшості словотвірних парадигм досліджуваних лексико-семантичних груп іменників.

Найстабільніше місце в типових тризонних та двозонних словотвірних парадигмах посідають прикметники. Ад’єктивні зони словотвірних парадигм особових найменувань та іменників інших лексико-семантичних груп розрізняються за своїм дериваційним та семантичним наповненням. Деривати ад’єктивної зони типової словотвірної парадигми назв осіб не лише виражають властивість через стосунок до субстантивного поняття, а й уточнюють, конкретизують зв’язок з особою, яку називає твірний іменник, тому цій досить широкій за категорійними ознаками підгрупі похідних одиниць властиві різні семантичні відтінки, ознаки за стосунком до особи. Іменники, що належать до лексико-семантичних груп, які називають знаряддя та засоби дії, місце, територію, простір, рослини, перебувають у регулярних словотвірних зв’язках з відносними прикметниками. Водночас компонентний склад ад’єктивних зон їхніх словотвірних парадигм формують якісні прикметники.

Спільною ознакою тризонних словотвірних парадигм іменників є наявність дієслівної зони дериватів, що являє собою своєрідну підсистему похідних одиниць із властивими лише їй словотвірними значеннями та словотворчими засобами, що ці значення передають. Іменники – назви осіб за професією, соціальним станом та званням, етнічною й національною належністю, назви знарядь та засобів дії реалізують свій дериваційний потенціал у дієсловах, які становлять відкритий ряд, що виявляє тенденцію до поповнення. Дієслова, мотивовані іменниками з локативним значенням, становлять кількісно обмежену і семантично не єдину групу. Дієслівні словотвірні значення розрізнені, індивідуалізовані, їх визначають для кожного деривата окремо в зіставленні з твірною основою іменника. Від назв знарядь та засобів дії утворені дієслова з метафоричними значеннями.

Іменники з нульовою словотвірною парадигмою в сучасній українській мові становлять семантично й структурно окреслену групу. До її складу входять іменники неозначеної за родом особи, невідмінювані іменники, запозичені з інших мов, абстрактні іменники – назви опредметнених дій, опредметнених станів, опредметнених якостей та одиниць з модифікаційними словотвірними значеннями, зокрема демінутиви, аугментативи та збірні іменники. Їхня нульова словотвірна спроможність зумовлена комплексом граматичних, семантичних, структурних, функціонально-стилістичних та прагматичних чинників, визначальним серед яких є семантичний. Останнім часом спостерігаємо тенденцію до поступового залучення іменників із нульовою словотвірною парадигмою до процесів словотворення.

Узагальнення структурно-семантичних ознак відіменникових конкретних словотвірних парадигм та встановлення типових словотвірних парадигм цілих лексико-семантичних груп іменників сприяло створенню типології словотвірних парадигм іменника в українській мові.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. – Київ; Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.

2. Валюх З.О. Семантичне наповнення словотвірної парадигми найменувань осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 286–291.

3. Валюх З.О. Поняття парадигми у словотворі // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2005. – Вип. 1 (40). – С. 205–211.

4. Валюх З.О. Девербативи із суфіксом *-тель* та їхній дериваційний потенціал // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2004. – Вип. 1(34). – С. 125–131.

5. Валюх З.О. Параметри дериваційної парадигми іменників – назв осіб за етнічною та національною належністю // Рідний край. – 2004. – № 1 (10). – С. 65–71.

6. Валюх З.О. Структура словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за соціальним станом і званням // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Філологія”. – Харків, 2004. – № 631. – Вип. 41. – С. 118–122.

7. Валюх З.О. Концептуальні засади визначення словотвірної парадигми // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – Вип. 21. – С. 25–35.

8. Валюх З.О. Дериваційні відношення між конкретною і типовою парадигмами у словотворі // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2003. – Вип. 3 (30). – С. 102–107.

9. Валюх З.О. Дериваційна парадигма слова в контексті синтаксичної парадигматики // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. – Ч.1. – С.101–107.

10. Валюх З.О. Параметри дериваційної парадигми іменників – назв осіб за територіальною ознакою // Південний архів: Зб. наук. праць. Філологічні науки. – Херсон: Вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2003. – Вип. XXIII. – С. 28–33.

11. Валюх З.О. Словотвірне модифікаційне значення особи жіночої статі // Записки з українського мовознавства. “Українська ментальність: діалог світів”: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. 12. – С. 246–251.

12. Валюх З.О. Параметри дериваційної парадигми слова // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей. – К.: Знання України, 2002. – Вип. VII. – С. 60–66.

13. Валюх З.О. Словотвірна деривація в системній організації мови // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – Вип. 16. – С. 46–55.

14. Валюх З.О. Апелятивні номінації Богдана Хмельницького в романі Ліни Костенко “Берестечко”: дериватологічні спостереження // Рідний край. – 2002. – № 2 (7). – С. 69–74.

15. Валюх З.О. Реалізація словотвірного потенціалу субстантивами із семантикою суб'єкта дії в сучасній українській мові // Рідний край. – 2002. – № 1 (6). – С. 45–50.

16. Валюх З.О. Актуальні проблеми словотвірної парадигматики // Вісник Сумського державного університету. Серія “Філологічні науки”. – Суми: Вид-во СумДУ, 2002. – № 3 (36). – С. 22–27.

17. Валюх З.О. Критерії визначення словотвірної парадигми // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання, 2002. – С. 70–74.

18. Валюх З.О. Проблема системно-парадигматичних відношень на морфологічному і словотвірному рівнях // Актуальні проблеми українського словотвору: Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 151–162.

19. Валюх З.О. Дериваційна парадигма іменника як об'єкт типологічного вивчення // Науковий вісник Волинського державного університету. – Луцьк, 2002. – № 5. – С. 36–40.

20. Валюх З.О. Місце словотвірної парадигми в українському словотворі // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2001. – Вип. 13. – С. 16–22.

21. Валюх З.О. Словотвірна та морфологічна парадигми слова в аспекті функціонування // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2001. – Вип. 4 (18). – С. 113–120.

22. Валюх З.О. Роль дериваційної парадигми в системній організації українського словотвору // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 87–91.
23. Валюх З.О. Дериваційна парадигма як комплексна одиниця українського словотвору // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2000. – Вип. 4–5. – С. 109–114.
24. Валюх З.О. Неузואальне словотворення в романі Ліни Костенко “Берестечко” // Рідний край. – 2000. – № 2 (3). – С. 38–41.
25. Валюх З.О. Давньоруські ад’ектоніми як джерело вивчення українського словотвору // Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології): Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – Вип. 7. – С. 25–27.
26. Валюх З.О. Номінативно-словотвірні особливості особових іменників у “Енеїді” І.П. Котляревського // Іван Котляревський та українська культура ХІХ – ХХ століть: Зб. наук. статей. – Полтава: Освіта, 2005. – С. 17–21.
27. Валюх З.О. Відсубстантивні іменники із семантикою суб’єкта дії як базові основи сучасного словотворення // Питання граматики, стилістики, лінгвометодики: Зб. наук. праць. – Полтава: Освіта, 2004. – С. 70–79.
28. Валюх З.О. Словотвірний потенціал агентивних іменників у мові перекладів В.Г. Короленка (ад’єктивна зона дериваційної парадигми) // Феномен В.Г. Короленка: Погляд із ІІІ тисячоліття: Зб. наук. праць. – Полтава: ПДПУ, 2004. – С. 158–161.
29. Валюх З.О. Структура і функції відперсональних дієслів сучасної української мови // Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации: Сб. научн. докладов. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 52–54.
30. Валюх З.О. Найменування суб’єкта дії з акцентованою предикатною ознакою в сучасній українській мові // Проблеми фонетики, функціональної граматики й лінгводидактики: Зб. наук. праць. – Полтава: Освіта, 2003. – С. 15–21.
31. Валюх З.О. Функції неузואального словотворення в поетичному мовленні // Функціональна лінгвістика. Язык. Человек. Власть: Материалы конференции. Ялта, 1–6 октября 2001. – Симферополь: Крым Фарм Трейдинг, 2001. – С. 32–34.
32. Валюх З.О. Функції дериватем у художньому тексті (на матеріалі творів Панаса Мирного) // Панас Мирний і літературний процес: Зб. наук. праць. – Полтава: Освіта, 2000. – С. 109–111.
33. Валюх З.О. Функції словотвірних одиниць у структурно-семантичній організації мовлення // Вивчення мови на комунікативній основі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: ПДПУ, 2000. – С. 28–30.
34. Валюх З.О. Словотворення в системі інших типів граматичної деривації // Граматика української мови у функціональному висвітленні: Зб. наук. праць. – Полтава: Освіта, 2000. – С. 69–77.
35. Валюх З.О. Конверсія як спосіб словотворення давньоруських ад’ектонімів // Наукові записки. Серія філологічна. – Полтава: Освіта, 1998. – Вип. 2. – С. 21–25.

АНОТАЦІЯ

Валюх З.О. Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2005.

У дисертаційному дослідженні обґрунтовано теоретичні засади словотвірної парадигматики. Проаналізовано основні підходи до витлумачення поняття словотвірної парадигми, з’ясовано структурно-семантичну специфіку словотвірної парадигми в контексті морфологічної та синтаксичної дериваційної парадигм. Установлено типові словотвірні парадигми лексико-семантичних груп іменників у сучасній українській мові, на основі яких

створено словотвірну парадигматику іменника. Обґрунтовано виокремлення зон словотвірної парадигми за частиномовною належністю дериватів та виділено структурні типи словотвірних парадигм залежно від кількості таких зон. Проаналізовано глибину семантичних позицій відіменникових словотвірних парадигм. З'ясовано специфіку словотвірної поведінки різних лексико-семантичних груп іменників та визначено основні мовні й позамовні чинники, що впливають на дериваційний потенціал вершинних слів парадигми. Систематизовано іменники з нульовою словотвірною парадигмою. Запропоновано типологічну характеристику словотвірної парадигматики іменника.

Ключові слова: словотвірна парадигма, конкретна і типова словотвірна парадигма, словотвірна парадигматика, глибина семантичної позиції, лексико-семантична група іменників, зона словотвірної парадигми, десубстантиви, структурний тип словотвірної парадигми, словотвірне значення, словотворчі суфікси.

АННОТАЦІЯ

Валюх З.О. Типология словообразовательных парадигм имени существительного в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2005.

Диссертационная работа посвящена исследованию деривационного потенциала имен существительных в современном украинском языке и установлению основных структурных типов словообразовательных парадигм одиннадцати лексико-семантических групп, представляющих в полном объеме словообразовательную парадигматику имени существительного.

Освещены основные теоретические вопросы, касающиеся словообразовательной парадигматики, в частности рассмотрены главные подходы к определению понятия словообразовательной парадигмы как комплексной единицы, которая отчетливо показывает системное устройство словообразования, проанализированы признаки словообразовательной парадигмы. С целью выявления особенностей словообразовательной парадигмы установлены сходство и различие между словообразовательной, морфологической и синтаксической деривационной парадигмами.

Проанализированы структурно-семантические особенности отсубстантивных дериватов, объединенных в словообразовательные парадигмы по признаку лексико-семантической общности их базовых слов в связи с тем, что общие лексико-семантические признаки позволяют выявить общность их деривационных возможностей, а их различительные свойства определяют специфику в наборе производных. Исследованы конкретные и типовые словообразовательные парадигмы лексико-семантических групп имен существительных – наименований лиц по профессии, социальному состоянию, внутренним признакам, внутренним или внешним признакам, этнической и национальной принадлежности, территориальному признаку, носителей общественно-политических, религиозных, философских, научных и других идей, имен лиц со значением членов коллективов различных обществ, союзов, учреждений, а также наименований орудий и средств производства, растений, существительных со значением локативности. Определено соотношение их типовых и конкретных словообразовательных парадигм, отмечены основные закономерности этого соотношения, состоящие в том, что конкретная словообразовательная парадигма может не содержать какого-либо члена, который есть в типовой парадигме, а типовая словообразовательная парадигма может иметь семантические места, отсутствующие в той или иной конкретной парадигме.

Установлено, что типологическим признаком словообразовательных парадигм имен существительных в украинском языке есть их внутреннее строение с помощью частеречных зон дериватов. В зависимости от количества таких зон словообразовательные парадигмы

существительных бывают трехзонными, двухзонными, однозонными и нулевыми. Сделано обобщение, что большинство лексико-семантических групп существительных, среди которых наименования лиц по профессии, социальному состоянию, внутренним, национальным или этническим признакам, а также названия орудий, средств производства и локативные существительные, имеет трехзонную типовую словообразовательную парадигму. Это свидетельствует об их высоких словообразовательных возможностях.

Определена специфика трехзонных словообразовательных парадигм как микросистем дериватов, объединяющих субстантивную, адъективную и глагольную зоны. Двухзонные словообразовательные парадигмы состоят из субстантивной и адъективной зон, а однозонные – только из субстантивной зоны производных слов. Отмечено, что словообразовательный и семантический состав зон словообразовательных парадигм демонстрирует общие и дифференциальные свойства производящих.

Проанализированы семантические, грамматические, структурные и стилистические свойства исходных существительных и обосновано их влияние на количество и характер семантики производных – компонентов словообразовательных парадигм. Установлены основные принципы формирования словообразовательной семантики десубстантивов в каждой из зон определенной лексико-семантической группы, а также система специализированных средств выражения словообразовательных значений в десубстантивных дериватах, проанализирована их продуктивность и регулярность.

Изучена глубина семантических позиций отсубстантивных словообразовательных парадигм. Рассмотрено своеобразие взаимодействия деривационных средств в пределах общего словообразовательного значения, указано на их функциональную равноправность.

Раскрыта специфика деривационного поведения разных лексико-семантических групп имен существительных. Прослежено влияние языковых и внеязыковых факторов на словообразовательный потенциал исходных слов словообразовательной парадигмы, ее деривационный и семантический состав.

Впервые в украинском языкознании выявлены и систематизированы имена существительные с нулевой словообразовательной парадигмой, то есть те, на базе которых слова вообще не образуются. Исследованы факторы, обуславливающие нулевые деривационные возможности этих существительных. Отмечена тенденция к постепенному вовлечению некоторых из них в словообразовательные процессы.

Предложенный в диссертационной работе парадигматический принцип словообразовательной типологии способствует созданию словообразовательной парадигматики современного украинского языка.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, конкретная и типовая словообразовательная парадигма, словообразовательная парадигматика, глубина семантической позиции, лексико-семантическая группа существительных, зона словообразовательной парадигмы, десубстантивы, структурный тип словообразовательной парадигмы, словообразовательное значение, словообразовательные суффиксы.

RESUME

Valyukh Z.O. Typology of Word-Building Paradigms of Nouns in the Ukrainian Language. – Manuscript.

Thesis for the doctoral degree in philology, specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. – Institute of the Ukrainian Language of the National Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 2005.

The dissertation explains the theoretical background of word-building paradigmatics. The main approaches to defining the notion of the word-building paradigm are analyzed. The structural-semantic specifics of the derivational paradigm in the context of the morphological and the syntactical ones is investigated. The typical word-building paradigms of lexico-semantic groups of nouns in the modern Ukrainian language are exposed, according to them derivational pragmatics of noun is created. The singling out of the zones of the word-building paradigm due to the word-class

belonging is explained and the structural types of word-building paradigms according to the number of such zones are identified. The depth of the semantic positions of the substantive derivational paradigms is analyzed. The specific of the word-building behavior of different lexico-semantic groups of nouns is revealed and the main linguistic and non-linguistic factors that influence the derivational potential of initial words of a paradigm are determined. The nouns with zero word-building paradigm are systematized. The typological characteristics of the word-building paradigm of noun is suggested.

Key words: word-building paradigm, concrete and typical word-building paradigm, word-building paradigmatic, the depth of semantic position, lexico-semantic group of nouns, zone of the word-building paradigm, desubstantives, structural types of word-building paradigm, derivational meaning, derivational suffixes.